

PHILOMENA ESSED

Alledaags racisme

van **genep** amsterdam

Inhoud

Voorwoord bij de heruitgave	7
Ten geleide bij de heruitgave <i>Eigengerechtigd racisme: in naam van de vrijheid van meningsuiting</i>	15
Zuid-Afrika 2007	23
Racistische taart, april 2012, Zweden	27
Meer geseksualiseerde zwartheid in Zweden: Augustus 2013	29
Meer geseksualiseerde zoetigheid, Zuid-Frankrijk, maart 2015	29
Racistische stoel: Rusland/Noorwegen, 2014	31
Slavin Michelle Obama, Spanje 2012	32
Bananen gooien naar een minister in Italië in 2013	33
Van politiek naar sport: de Olympische spelen in Rio in 2016	34
Nederland, <i>Alleen maar nette mensen</i> 2008-2014	35
Protest en verzet	39
Conclusie	42

ALLEDAAGS RACISME

Voorwoord	47
Inleiding <i>Zwarte vrouwen nemen het woord</i>	49
I <i>Racisme in Nederland</i>	55
De multi-etnische samenleving	55
De racistische samenleving	58
Racisme, wat is dat eigenlijk?	61
Verschillende typen van racisme	65
Veranderende terminologie	83
Alledaags racisme	87
En daarom komen hier alleen zwarte vrouwen aan het woord	91

II <i>Surinaamse vrouwen vertellen over haar alledaagse ervaringen met witte mensen</i>	95
Woonruimte	112
Buren	118
Werksituaties I: patiënten en cliënten	122
Werksituaties II: collega's, afdelingshoofden en andere medewerkers	136
Onderwijs	157
Publieke situaties I: winkelen	184
Publieke situaties II: in bus of tram	196
Publieke situaties III: opdringerige witte mannen	207
Conclusie	212
III <i>Racisme-ervaringen van Afro-Amerikaanse vrouwen</i>	217
Naar een generatiegewijze reproductie van kennis over racisme	217
Lorraine	219
Gloria	225
Bernice	231
Audrey	240
Sojourner	249
Gwendolyn	253
Margaret	258
Eleanor	262
Pamela	271
Conclusie	279
Noten	283
Bibliografie	302

Voorwoord bij de heruitgave van *Alledaags racisme*

In 1984 verscheen *Alledaags racisme* voor het eerst. Een boek gebaseerd op de ervaringen van zwarte vrouwen in Nederland en in de Verenigde Staten. Het bracht nogal wat beroering in de Nederlandse samenleving, omdat ik de mythe doorbrak dat racisme totaal on-Nederlands zou zijn. De publicatie werd deel van de eerste antiracismegolf in Nederland in de jaren tachtig. De jaren negentig volgden met een stevige *backlash* die ruim twee decennia zou duren. Veel mensen die zich actief inzetten tegen racisme, waaronder ook wetenschappers, voelden zich mond-dood gemaakt. Gevolg was een stilte rond racisme-kritische publicaties. Maar daar is verandering in gaande. Inmiddels meer dan dertig jaar na dato is er een tweede antiracismegolf, grotendeels gedragen door een nieuwe generatie van mensen – waarin net als in de jaren tachtig zwarte, migranten-vrouwen, maar ook mannen en witte kritische mensen een belangrijke rol spelen.

Toen ik in 1984 het eerste exemplaar van *Alledaags racisme* aan Prinses Irene overhandigde had ik weinig notie van de politieke implicaties van de publicatie. Als net afgestudeerde Cultureel Antropoloog hoopte ik gewoon een signaal te geven aan de brede samenleving. Dat goede bedoelingen en sterke moraal ten spijt Nederland geen uitzondering vormde in de wereld. Dat racisme er geen vreemde was, geen ver van mijn bed show. Voor mensen van kleur de realiteit van alledag. Het begrip alledaags racisme leek een contradictie in termen. Hoe kon een zwaar en verwerpelijk verschijnsel, Racisme met een hoofdletter R alledaags zijn, en dat in Nederland? Ik kreeg het signaal dat ik mijn tijd vooruit was – misschien te ver vooruit? – voor ons Nederland van de jaren tachtig. De mainstream sloeg terug. Weg met die stemmen die recht wilden doen

aan een groeiend gevoel van onbehagen over een tweederangs positie als etnische groepen. Dit was het kind met het badwater weggoaien. Kritiek op racisme was immers ook een poging de dialoog aan te gaan met mensen die de vertrouwde wereld om zich heen zien veranderen en daar moeite mee hadden.

Het werd stoer het antiracisme aan te vallen, want al dat gemoraliseer was lastig. Menigeen uit de kleine groep kritische wetenschappers koos eieren voor hun geld: dan maar het woord racisme vermijden. Dat bracht je toch alleen maar in moeilijkheden. Scholen spraken er niet over. Studenten werd soms expliciet afgeraden zich op het gebied van antiracisme te begeven. De veronderstelling dat het gepraat over racisme overdreven zou zijn leidde ertoe dat er een generatie opgroeide met nauwelijks of geen notie van (internationaal) racismeonderzoek. Over de gevolgen hiervan voor Nederland schreven wij al meer dan tien jaar geleden.¹ Nederland was weer lekker gaan slapen na de jaren tachtig, zoals ook de documentaire van Sunny Bergman uit 2016, *Wit is ook een kleur* treffend duidelijk maakte. Eerder in hetzelfde jaar bracht Gloria Wekker met scherpe kritische analyses het racisme weer in beeld met haar boek *White Innocence* en twee jaar daarvoor verscheen de kritische bundel *Dutch Racism* onder co-redactie van Isabel Hoving en mijzelf.² Conflict gaat niet zomaar weg en dat merken we nu aan de heftige reacties rond racisme in het tweede decennium van de eenentwintigste eeuw. We kunnen de geschiedenis niet terugdraaien. Een van de belangrijkste lessen uit de tweede wereldoorlog is wellicht wel dat het tot 'gevaarlijk' verklaren van gehele bevolkingsgroepen uiteindelijk roept tot 'verwijdering' van allen. We kunnen alleen verder *met* elkaar hoe eng en moeilijk deze weg ook kan zijn. De wereld gaat door.

Met *Alledaags racisme* had ik een aantal grenzen overschreden. In plaats van etnografische observaties of experimenteel onderzoek, vroeg ik in uitgebreide gesprekken naar de ervaringen van Surinaamse vrouwen in Nederland en Afrikaans-Amerikaanse (toen nog Afro-Amerikaanse

genoemde) vrouwen in de VS. Daarmee nam ik ervaringskennis serieus – in die tijd ongebruikelijk in mainstream onderzoek, maar wel voortbouwend op nieuwe ontwikkelingen in vrouwenstudies. Inmiddels is het belang van ervaring breed geaccepteerd in de onderzoekswereld. En daarmee ook het idee dat blootstelling aan onrecht vaak helder inzicht geeft in uitsluitingsmechanismen omdat je er tegen je wil in toch mee geconfronteerd wordt en er ‘iets’ mee moet. Het kan om een complex van kleine handelingen gaan, opduikend in een diversiteit aan situaties, die een onderzoeker niet allemaal kan observeren, maar waarover degene die het ervaart wel kan vertellen. De focus op ervaring maakte het mogelijk ook overeenkomsten te ontdekken in de alledaagse ervaring van vrouwen hier en in de VS – terwijl racisme in de VS in het dominante beeld toch alleen maar heel anders leek te zijn dan in Nederland. En dat was wel wat, destijds. In plaats van racisme te zien als een extreem verschijnsel van een kleine groep waar niemand mee wilde praten, stelde ik dat de internationale literatuur en discussie al langer ervanuit ging dat racisme vaker bedekt voorkwam dan openlijk. Daar is nu een kentering in gaande, waarover meer in de ‘Ten geleide bij de heruitgave’, het volgende hoofdstuk. De internationale theorie van de jaren zeventig en tachtig leerde ook dat racisme minder in de intentie lag maar vooral in de uitwerking. Dat ‘ras’ niet het biologische ‘feit’ was uit de negentiende eeuw, maar de verbeelding van een mengeling van kenmerken, waaronder fysiek uiterlijk, etniciteit en cultuur. Wat de term ‘racisme’ toepasselijk maakte was de veronderstelling dat de andere cultuur en etniciteit lager op de evolutieladder stonden dan de Nederlandse. Het werd opgevat alsof hun cultuur en etniciteit als zodanig onveranderbaar kleefden aan die ‘Ander’. De veronderstelling van inherent aanwezig onveranderlijkheid, als ware het fysieke kenmerken, versmolt cultuur en etniciteit met kleur en ras. Toch waren het niet alleen negatieve ervaringen waar de Surinaamse vrouwen in mijn boek over spraken. Maar omdat het doel was zicht te krijgen op het voorkomen van racisme in Nederland stonden negatieve ervaringen centraal in *Alledaags racisme*.

Door me te richten op vrouwen waarvan het merendeel een (lage) beroepsopleiding had, kon ik een beeld geven van opvattingen en ervaringen die waarschijnlijk redelijk representatief waren voor de meerderheid van Surinaamse vrouwen: uitsluiting, vernedering, kleineren, kleine agressie. Deze toen opgetekende ervaringen zullen nu wellicht ook een grotere groep aanspreken van meer recente migranten en vluchtelingen die in de laaggeschoolde beroepen werkzaam zijn. Overigens werken velen van hen onder hun niveau omdat ze ondanks een hoge opleiding in het land van herkomst niet aan de bak komen in Nederland. De groep Afrikaans-Amerikaanse vrouwen die in dit boek aan het woord komen was veelal hoger opgeleid. De verhalen onthulden dat het racisme hoger op de ladder subtieler en venijniger kon zijn. Geïntregerd door juist het racisme onder hoger opgeleiden deed ik vijf jaren later een nieuwe studie waarbij ik een andere groep vrouwen interviewde, vijfenvijftig in totaal, allen met een hogere beroeps of universitaire opleiding. Op basis hiervan werkte ik aan een theorie van alledaags racisme, in boekvorm oorspronkelijk gepubliceerd als *Understanding Everyday Racism. An Interdisciplinary Theory*, en in het Nederlands verschenen als *Inzicht in alledaags racisme*.³ De originele, Engelstalige versie, internationaal nog steeds vaak gebruikt in curricula en door onderzoekers, is onlangs nu ook als e-book beschikbaar gekomen. Ik verwijs naar deze studie voor een meer complexe theorie van alledaags racisme en meer uitgebreide analyse.

Elke vorm van onrecht roept vroeg of laat verzet op, ter plekke of misschien wel generaties later. Ik was en ben nog steeds niet gelukkig met het woord 'anti' in antiracisme. Beter is een terminologie en visie die meer tot uitdrukking brengt waar ik vóór ben, een samenleving waar mensen met respect voor elkaars zijn met elkaar omgaan en waar menselijke waardigheid centraal kan staan. Wie zal een dergelijke doel betwisten? Toch kun je de werkelijke betekenis van vrijheid en waardigheid pas goed begrijpen als je je ook verdiept hebt in de keerzijde daarvan – beperkingen, discriminatie, vernederingen en dehumanisering – en weet wat het is die vrijheid niet te hebben, ofwel via eigen

ervaring, dan wel via verhalen daarover. Maar vrijheid is niet onbeperkt, samen leven vraagt rekening houden met elkaar. Dit blijkt ook uit het feit dat wereldwijd gerespecteerde voorbeelden van waardig blijven en constructief omgaan met conflict en polarisatie net de mensen, de iconen zijn die de diepte van vernedering en onderdrukking hebben begrepen en juist daarom met overtuiging kunnen staan voor de waardigheid van allen, ook al verschil je van mening of levensvisie. Hiermee kom ik terug op het belang niet weg te lopen van een probleem als racisme, maar er samen wat aan te doen. En ook te weten dat het een lange weg kan zijn die generaties kan duren. Een weg met progressie en terugval. Racisme is niet de enige vorm van onrecht. De wereld is hard. Verdieping in racisme kan wel handvatten bieden om ook andere vormen van onrecht beter te zien. Schrijven vanuit de bedoeling bij te dragen aan een meer rechtvaardige wereld is altijd een keuze, net zo goed als passief blijven een keuze is. Ook niet willen weten is een keuze.

Toen Van Gennep voorstelde een heruitgave te doen van *Alledaags Racisme* was ik er even stil van. Het valt niet elke wetenschapper ten deel een boek van meer dan dertig jaar oud in herdruk te zien. Tegelijkertijd stemde het ook verontrustend dat mijn werk nog steeds nodig moest zijn, dat het racisme een actueel probleem was gebleven. Ter voorbereiding van de herdruk herlas ik – na al die jaren – waar ik destijds over schreef. Met gemengde gevoelens. Vergeleken met nu zag het er ook best onschuldig uit in die tijd. De mensen waren niet opgegroeid met kritisch denken over de lange arm van het koloniale verleden en, omgekeerd, voelden de meeste Surinaamse jonge vrouwen die ik interviewde zich alleen staan, verrast door afwijzing, agressie en de boodschap ongewenst te zijn. Meer dan tegenwoordig het geval is, was een gevoel van onvermogen, meer gast dan burger in Nederland. Veel van wat de Surinaamse vrouwen uit die eerste generatie migranten – inmiddels Surinaamse Nederlanders genoemd – meemaakten is verschoven naar nieuwe en meer recente nieuwkomers. Met de overweldigende bloei van anti-moslim sentimenten leken mensen van Surinaamse komaf de weg te volgen van Indische-

Nederlanders. In stilte vermengen, je geheel aanpassen, niet opvallen en hopen op het beste. En toen brak de zwarte piet-discussie – herhaaldelijk aangekaart doch weggehoond sinds de jaren tachtig en daarvoor – in alle hevigheid los omtrent 2012. De geest was nu echt uit de fles en ging niet terug. De zwarte piet-discussie activeerde ook een breder en dieperliggend gevoel van onbehagen en boosheid over voortdurende discriminatie ondanks pogingen tot aanpassen en kansen benutten. De kinderen van (groot) ouders met Surinaamse, Turkse, Marokkaanse achtergrond, waren cultureel in Nederland gegroeid en inmiddels hoger opgeleid. Was dit niet het devies geweest van de vorige eeuw – discriminatie is niet vanwege kleur of etniciteit, maar vanwege de lage scholing? Maak je school af, haal je hbo-diploma, je Bachelors en je Masters en dan staat de banenwereld voor je open? Dus niet. Het SCP-rapport uit 2016 laat wederom zien dat opleiding weinig uitmaakt hetgeen in 1991 uitvoerig ter sprake kwam in het boek *Understanding Everyday Racism (Inzicht in alledaags racisme)*. Het werkloosheidspercentage blijft bijna drie maal zo hoog als voor witte Nederlanders.⁴ Mensen met Surinaamse, Turkse, Marokkaanse, Antilliaanse of andere achtergrond bleven onzichtbaar in de curricula. Uit onderzoek van Dienke Hondius⁵ in 2014 blijkt dat de grote meerderheid van Surinaamse en Antilliaanse Nederlanders soortgelijke vormen van alledaags racisme ondervinden als ik optekende in 1984. Het SCP rapporteert: 'Verder is onder Surinaamse Nederlanders sprake van een zeker ongenoegen en van zorg. Dat is het meest zichtbaar in de veranderingen in opvattingen over discriminatie in Nederland. Vond in 2006 nog 15% van de Surinaamse Nederlanders dat allochtonen (zeer) vaak door Nederlanders worden gediscrimineerd, in 2015 was dat aandeel bijna verdrievoudigd naar 41%. Ook ervaart men in toenemende mate zelf discriminatie. Mogelijk weerspiegelt dit de toegenomen discussie in Nederland over discriminatie, racisme en stereotiepe opvattingen, met het zwarte piet-debat als meest duidelijke voorbeeld'.

Natuurlijk is er ook het een en ander in positieve zin veranderd sinds de vorige eeuw. Na strijd en door onvermoeibaar vast te houden, in

combinatie met welwillende politici, kwam er het slavenmonument. De nu jaarlijkse herdenking van het slavernijverleden en de afschaffing van dit gewelddadige systeem krijgt steeds meer bekendheid. Maar het koloniale verleden op zich bleef grotendeels uit het beeld van de curricula. En zo ook de mogelijkheid van aandacht voor een onvoldoende verwerkte traumatische geschiedenis.

En ja, er zijn de geliefde en beroemde Umberto Tan en succesvolle Jörgen Raymann. En zij zijn niet de enigen. Diverse landelijke bladen hebben Turkse, Marokkaanse, Iraanse, Ghanese, of Surinaamse Nederlanders als vaste columnisten. Er is verbetering en meer acceptatie van multiculturaliteit in de media, in de literaire wereld en in het openbare leven. We hebben zelfs een Marokkaanse Nederlandse Kamervoorzitter, Khadija Arib.

De publieke aanwezigheid is een opmerkelijk verschil met de vorige eeuw... Als het maar positief blijft en de term racisme niet valt. Dit is ten voeten uit de 'fout' die Sylvana Simons maakte, hetgeen haar in de ogen van menig witte Nederlander deed kelderen van exotisch, welbespraakt, gevat, en gewilde commentator en presentatrice naar ... doelwit van expliciet racistische taal vanuit een gevoel dat beledigen stoer is, dat het mag. Het gevoel van onvermogen uit de jaren zestig is echter omgeslagen in strijdbaarheid – genoeg is genoeg. Er is een nieuwe generatie die zoekt naar een kader, naar verbinding met wat er eerder gebeurde. Mede daarom is er nu deze herdruk van *Alledaags racisme* – helaas nog steeds actueel omdat er in essentie zo weinig is veranderd in de marginalisering van etnische groepen en in dit geval zwarte vrouwen in het bijzonder.

De herdruk is de originele versie, zonder inhoudelijke veranderingen. Natuurlijk is de tijdgeest wel anders. Hierover schrijf ik in de Ten geleide bij de heruitgave 'Eigengerechtigd racisme: in naam van de vrijheid van meningsuiting'. Dit stuk beoogt een overbrugging te zijn, door een lens van het heden, waarmee we de originele versie van alledaags racisme in context kunnen plaatsen en vertalen naar de wereld van nu.

Tot slot heel veel dank aan Ellen-Rose Kambel en Lydia Helwig Nazarowa voor hun commentaar op deze inleiding en op het toegevoegde hoofdstuk. Hun kritische blik was van onschatbare waarde.

Philomena Essed, Californië en Amsterdam, najaar 2017

Ten geleide bij de heruitgave

Eigengerechtigd racisme: in naam van de vrijheid van meningsuiting

Een groot verschil tussen de jaren tachtig en nu heeft te maken met de komst van wat ook wel de sociale media wordt genoemd. Mensen delen allerlei informatie, teksten, foto's frequenter dan vroeger en ook met een kring die buiten de grenzen van het lokale gaat en diffuser is. Via Whatsapp, Facebook, Twitter, Instagram, en niet te vergeten de *selfies*, houden velen elkaar van minuut tot minuut op de hoogte van wat ze doen, waar ze zijn. Dankzij de sociale media en nieuwe technologie is de betekenis van actief burgerschap, of breder gezien, de actieve bewoner, snel aan het veranderen. De 'ik-ik-ik'- en 'kijk mij-mij-mij eens'-cultuur van het tijdperk van de nieuwe mediademocratie is erin geslaagd overactieve individuen te produceren die druk doende zijn hun stemgeluid, woorden, en beeldmateriaal, openbaar te maken, daarbij virtueel de wereld uitnodigend binnen te stappen in hun privé, hun huis, hun levens. Het lijkt alsof meer dan ooit tevoren het naar buiten gooien van je opinie, waar die ook maar over mag gaan, het ultieme gevoel van gerechtigdheid vertegenwoordigt. En hoe authentiek dat is, hoe meer recht voor de raap je bent, hoe beter het is. Zonder erover na te denken wat de consequenties kunnen zijn, onverschillig voor of zonder besef over hoe het overkomt. Het over en weer gooien van modder, het uiten van verwensingen, van haatgevoelens of van dreigementen, kent geen leeftijd, geen etniciteit, geen nationaliteit, geen gender, geen religie, maar loopt kriskras door alle demografische groepen heen. Het is een verschijnsel waar dominanten en niet-dominanten zich van bedienen en staat op zichzelf en los van racisme. Maar net als andere vormen van agressie is publiekelijk vernederen via sociale media wel één van de instrumenten geworden van alledaags racisme.